

GERHARD SCHØNING OG OMOVURDERINGEN AV DET NORDLIGE PÅ 1700-TALLET

Stian Bones Larsen

Innledning

Gerhard Schøning var, ved siden av Ludvig Holberg, den mest kjente og innflytelsesrike historikeren fra Norge på 1700-tallet.¹ Han var fra Lofoten, fra gården Skotnes i Buksnes prestegjeld på Vestvågøy. Han ble født i 1722 og døde i 1780. Han studerte ved Universitetet i København, og en av lærerne hans der skal ha vært Ludvig Holberg. Både Ludvig Holberg og Gerhard Schøning opplevde at de forestillingene som verserte i det lærde Europa om forholdene i deres hjemland ofte var både unøyaktige og fantasifulle. I tiden før 1700-tallet var Norden i det hele tatt fjernt både i romlig og kulturell forstand for det lærde Europa. Men i løpet av dette hundreåret kom disse landskapene mer "på moten" – om man kan si det slik – og man ble stadig bedre kjent med landene og folkene der nord.

Opplysningen og det nordlige Europa

For en del skyldes som kjent dette de idéene *opplysningsfilosofene* forfektet. I boken om Karl XII (1731) hyllet Voltaire svenskene som et sunt og sterkt folkeslag; han fremstilte dem som velvoksne og kraftige – et folk som kunne utstå selv de tyngste påkjenninger.² Og Montesquieu la i *Lovenes ånd* (1748) frem det synspunktet at kilden til friheten i Europa var å finne i Norden. Det var de ytre forholdene som var hovedårsaken til dette, fordi det fysiske livsmiljøet herdet befolkningen og gjorde den sterk, selvstendig og modig. At Montesquieu med Norden mente Europa fra Frankrike og nordover, tok man nokså lett på i Skandinavia. Gjennom sin historie om Danmark (1755-56) bidro også Paul-Henri Mallet til å gjøre gamle ordninger som Allting og odelslover kjent for det europeiske

¹ Foredraget bygger på noen av de tema som er tatt opp i min hovedoppgave *Med dragning mot nord. Gerhard Schøning som historiker*, Tromsø 1999; dessuten min artikkel Gerhard Schøning, Gothicism and the Re-evaluation of Northern Landscapes, i *Acta Borealia* nr. 2, 2001.

² Se f.eks. Liv Blikrud, *Den smilende makten. Norske Selskab i København og Johan Herman Wessel*, Oslo 1999, s. 101.

publikum. Sagatidens nordboere ble hos han fremstilt som kjemper – herdet av klimaet – som hadde makt til å sette seg opp mot Roma. De var tildels grove og uslipte, ja vel, men deres frihetstrang satte dype spor i Europas historie.³

Men også andre omgivelser enn de aller nordligste kunne ha en slik foredlende, positiv effekt. Dette gjaldt for eksempel landskapene i Alpene, noe den sveitsiske vitenskapsmannen Albrecht von Haller ga uttrykk for blant annet i diktverket *Die Alpen* (1727).⁴ Også Jean-Jacques Rousseau fremhevet Alpeområdet, og spesielt var han inspirert av livet til den sveitsiske bonden. Disse sveitserne levde et liv som var mer tro mot det opprinnelige – nærmere naturtilstanden – ifølge Rousseau. Naturtilstanden beskrev han som en tilstand hvor menneskene var frie og tilfredse, og de sov, elsket og spiste etter behov. Men med samfunnsbyggingen, kunsten og vitenskapen ble denne tilstanden forstyrret. De opprinnelige dydene ble erstattet av sivilisasjonens forbannelser, som luksus, løgner og hunger etter ting. I stedet for likhet kom herskere og slaver, rikdom og fattigdom – og man ga opp den naturlige livsformen.⁵ Gerhard Schøning var inspirert av Rousseau, spesielt av hans beskrivelse av menneskene som levde i naturtilstanden. Liksom Rousseau kom også Schøning til å legge vekt på menneskets "Lyksalighed" i naturtilstanden, men han sto samtidig som en sterk forkjemper for vitenskapen og "de skjønne kunster".

Et bærende tema i Schønings historieskrivning var forholdet mellom natur på den ene siden og sivilisasjon og kultur på den andre – og her var det ingen nødvendig motsetning. Schøning hevdet tvert imot at når Norge på et tidlig stadium hadde vært en av Europas siviliserte nasjoner, så hadde omgivelsene – altså landet Norge som fysisk livsmiljø – i så måte vært en positiv faktor. Gjennom hans og andres arbeider kunne nordmenn i Schønings samtid nå lære seg å leve på "Nordmands Viis" – som Claus Friman siden skrev om i sangen – og på den måten ville nasjonen igjen bli rustet til å nå sin gamle styrke og verdighet.

Schøning var en glødende norsk patriot. Nesten alt han forsket på og skrev om, dreide seg om norsk historie. I løpet av 1760- og 70-årene la han et vesentlig grunnlag for en spesifikt norsk

³ Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria*, bind 3, *Frihetstiden*, Stockholm 1978, s. 657.

⁴ Urban Wråkberg, *Vitenskapens vikingatåg. Perspektiv på svensk polarforskning 1860-1930*, Uppsala 1995, s. 105.

⁵ Lindroth, 1978, op.cit., s. 511.

historieskrivning. Særlig er det grunn til å trekke frem *Norges Riiges Historie* (1771-1781) som ble trykt i tre tykke bind.

I *Norges Riiges Historie* ville han blant annet skildre hva som historisk sett hadde kjennetegnet det norske folk. Schønings historiske nordmenn var i besittelse av noen prisverdige dyder som dristighet, stridbarhet, nøysomhet, mot, fedrelandskjærlighet; de norske bøndene og fiskerne var *frie* og *selvstendige*. Schønning la stor vekt på *nordligheten* ved Norge og det preg dette satte på nordmennene. Et sted sier han at "Af Natur og Vane [var de eldste nordmennene] dannede eller hærdede til vor Norden, til dens Klipper, til dens Kulde".⁶ Det er *harmoni* som preger Schønings beskrivelser av det nordlige som fysisk livsmiljø. Et slikt syn representerer en omvurdering av nordområdene i forhold det bildet som hadde vært dominerende i Europa før opplysningstiden. Tidligere hadde særlig havet og kystområdene i nord ofte blitt beskrevet som fremmed, mytisk og eksotisk. Schønings historieverk, der han også argumenterte for at nordmennene hadde innvandret til landet fra nord og øst – ikke fra sør, er uttrykk for en ny tendens i europeisk tenkning om nordområdene. Denne innvandringsteorien, og det synet på de nordlige områdene som den bygde på, skulle i lang tid fremover komme til å sette preg på den norske idéverden.

Schønings teoretiske inspirasjon var, som vi har sett, på mange måter å finne i den franske opplysningen, men ikke bare der. Schønings bilder av Norge ble i høy grad også nedtegnet i opposisjon til svenskenes patriotiske historieskrivning: *gøtismen*.

Gøtismen

Gøtisme i vid forstand representerer en omfattende europeisk strømning i idéhistorien. Ulike folk har blitt satt i særstilling i forhold til andre gjennom deres status som angivelige ætlinger til goterne.⁷

Selv om man i Sverige møter den gøtiske historien allerede på 1200-tallet, er det først i krønikene fra midten av 1400-tallet at forestillingen om Sverige som et slags arnested for de øvrige

⁶ Gerhard Schønning, *Norges Riiges Historie*, bind 1, Sorøe 1771, s. 19.

⁷ Nils Eriksson, *Göticismen*, i Bo Lindberg (red.), *17 uppsatser i svensk idé- och lärdoms historia*, Stockholm 1980, s. 64-81, her s. 64; Carl Frängsmyr, *Klimat och karaktär. Naturen och människan i sent svenskt 1700-tal*, Stockholm 2000, s. 20 f. Se også Colin Kidd, *British identities before nationalism. Ethnicity and nationhood in the Atlantic world, 1600-1800*, Cambridge 1999.

europæiske kulturer for alvor slår gjennom. Den grunnleggende idéen svensk gøtisme bygde på, var at det germanske folket *goterne*, som hadde vært førende i erobringen av Romerriket, kom fra Sverige. En gang i tiden hadde det eksistert både vestgotere og østgotere, og disse var forfedre til vestgøterne og østgøterne som fremdeles bodde i Sverige.⁸ På midten av 500-tallet hadde goteren Jordanes forfattet en krønike hvor han beskrev hvordan goterne hadde utvandret fra øya Skandza i nord. Hos Jordanes var dette landet fremstilt som Europas *vagina gentium* – folkenes urhjem. Navnelikheten gjorde det lett å forestille seg at Skandza måtte være Skandinavia.⁹ Et tegn på hvor sterkt gøtismen etter hvert slo gjennom er kroningsseremonien til kong Gustaf II Adolf i 1617, hvor han kledde seg ut som Berik – den gotiske kongen som i sin tid skulle ha ledet utvandringen fra Skandza.¹⁰ Blant de arbeidene som betydde mest for gøtismens spredning og innflytelse var Johannes Magnus' *Historia de omnibus gothorum sveonumque regibus* (Historien om alle gøte- og sveakonger) fra 1554 og Olaus Magnus' *Historia de gentibus septentrionalibus* (Historien om de nordiske folkene) fra 1555.

Mens Johannes Magnus blåste liv i den gøtiske forhistorien var Olaus Magnus' verk også en skildring av landskap, natur, folk og dyr i nord i hans samtid. Menneskene som levde mot nord levde i meget spesielt landskap. Olaus Magnus siterte fra Jobs bok hvor det het at "fra Norden kommer gullet".¹¹ I dette arktiske Eden var naturen utrolig rik mente han, men den var også temmelig overveldende.¹² Fra Adam av Bremen og Saxo Grammaticus fantes det tanker om et slags fantasiland i nord, og i renessansens skildringer av Norden ble denne siden ved det nordlige ofte presentert, nærmest sementert. Her skulle det finnes både monstre og fantasidyr. Olaus Magnus fortalte også om trolldommens utbredelse i nord, og én av Olaus Magnus' lesere, Jean Bodin, kunne berette om all den ulykke, ondskap og djevleskap som

⁸ Tore Frängsmyr, *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år*, bind 1, 1000-1809, Stockholm 2000, s. 41.

⁹ Danske skribenter mente på sin side at Skandza måtte leses som Skåne, ikke Skandinavia.

¹⁰ Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria*, bind 2, *Stormaktstiden*, Stockholm 1975, s. 252; Carl Frängsmyr, *op.cit.*, s. 27.

¹¹ Sverker Sörlin, *Framtidslandet. Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*, Stockholm 1988, s. 21.

¹² "Det arktiske Eden" er Sverker Sörlins uttrykk.

hadde sitt sete i nord, og som kom drivende med nordavinden.¹³ Vi skal se litt nærmere på forholdet mellom menneske og natur hos Olaus Magnus.

Det var en grunnleggende idé i Olaus Magnus' samtid at bak den verden som umiddelbart var synlig for menneskene sto Gud, og Guds forsyn viste seg i samfunn og natur. Man mente at alt i verden var forent i ett sammenhengende system, og at man gjennom det nettet av symboler og analogier som skaperen viste frem til mennesket, kunne oppnå kunnskap om naturen og samfunnet. Forstått i vid forstand kan en benytte begrepet *symbolisme* om denne tenkemåten. Den tilsa at om man kunne påvise felles egenskaper ved to ting, eller at det var påfallende likheter mellom dem, så fantes det også et reelt samsvar, et felles formål.¹⁴ I siste instans var alt forent i Gud, og kunne tolkes som tegn fra Gud.

Den franske filosofen Michel Foucault har beskrevet renessansen som en tid med en særpreget erkjennelsesteoretisk tilnærming.¹⁵ *Likhet* og *samsvar* er forestillinger som var særlig viktige innen renessansens kunnskapssystem, hevder han. I kildene fra denne perioden finnes mengdevis av ord som vektlegger dette. Mennesket står i forbindelse med en stor mengde andre ting som dyrene, himmelen og stjernene.

Olaus Magnus sier at de fire væskeformene i menneskekroppen svarer til de væskene som finnes i fjellene som har stivnet og blitt til metaller. Han hevder videre at de fire vindene som blåser, påvirker menneskene på ulike måter. Olaus opererer med andre ord ikke med noe klart skille mellom natur og menneske. Verden er heller ikke strengt oppdelt og kategorisert. Han mener at et menneske kan bli ulv, og nevner også at ender gror på trær på Orknøyene, og at de flyr vekk derfra når de er modne.¹⁶ Den tidligere nevnte Jean Bodin mente også at hamskifter var vanlig blant folkene i nord. Ved hjelp av Satan skapte de seg om til varulver og andre ville dyr. Mennesket står altså i

¹³ Det gjorde han i boken *De la démonomanie des sorciers*, Paris 1580.

¹⁴ Knut Kjeldstadli, Om verdens beskaffenhet. Natur samfunn og tid i Olaus Magnus' *Historia de gentibus septentrionalibus*, i *Samtiden* nr. 2 1991, s. 76-83, her s. 77.

¹⁵ Jf. Michel Foucault, *Tingenes orden. En arkeologisk undersøkelse av vitenskapene om mennesket*, Oslo 1996. En systematisk og meget omfattende undersøkelse av filosofen Michel Foucaults verk finnes i Espen Schaanning, *Fortiden i våre hender. Foucault som vitenshåndtør*, 2 bind, doktoravhandling, Oslo 2000. Se særlig bind 2, kap. 8.

¹⁶ Kjeldstadli, op.cit., s. 77.

nær sammenheng med denne naturen, og via naturens *miracula* og jærtegn kan mennesket få visdom om verden. Men denne sammenheng har altså også et janusansikt fordi enkelte mennesker kan utnytte dette samspillet, for eksempel gjennom trolldomskunst og hekseri.

Som Bernd Henningsen har sagt, fungerte gøtismen i den tidlig-moderne tiden som et grunnlag for å konstruere en slags Nordisk eller Nord-Europeisk egenart.¹⁷ I århundrer hadde "gotisk" stått som et symbol på det usiviliserte – noen mente for eksempel at den gotiske arkitekturen var barbarisk arkitektur.¹⁸ Blant tyske humanister dukket det etter hvert opp en motbevegelse. Her søkte man tilbake til de autentiske kildene; man ville rehabilitere goterne og det gotiske. Idéene deres ble stimulert av at Cornelius Tacitus' *Germania* ble gjenoppdaget og publisert i Venezia i 1470. Tacitus hadde med overlegg beskrevet germanerne som hederlige og staute, og på den måten implisitt sammenlignet dem med de dekadente og flegmatiske romerne i hans egen samtid. Olaus Magnus på sin side, trodde ikke at goterne var slike vandaler som enkelte italienske humanister beskrev dem som, men at de var folk som trodde på det lovstyrte samfunn og at de hadde frigjort middelhavslandene fra korrupte og herskesyke ledere.

Gøtismen hadde gjennomslag i flere europeiske land, men ingen steder var gjennomslaget sterkere enn i Sverige, og da særlig under stormaktstiden (1611-1718). I tillegg til brødrene Magnus er den bl.a. knyttet til navn som Johannes Bureus og Olof Rudbeck. Disse, sammen med mange andre, videreutviklet gøtismen etter mange av de linjer brødrene Magnus hadde trukket opp.¹⁹ Man kan si at høydepunktet innen gøtismen ble nådd med Olof Rudbecks *Atlantica – Atlant eller Manhem*, trykt i fire bind (1679-1702). I dette verket ble det fremsatt og argumentert for mange originale idéer. Rudbeck fulgte blant annet opp Johannes Bureus' tolkning om at hyperboéernes land, kjent fra den antikke litteraturen, var å finne i Skandinavia – med Sverige som kjerneområde. Dessuten mente Rudbeck at Platons beskrivelser av Atlantis stemte så godt med hva som kunne sies om

¹⁷ Bernd Henningsen, *The Swedish Construction of Nordic Identity*, i Øystein Sørensen og Bo Stråth, *The Cultural Construction of Norden*, Oslo 1997, s. 91-120.

¹⁸ P. G. Foote, Introduction, i Olaus Magnus, *A Description of the Northern Peoples 1555*, volume 1, London 1996, s. lxi.

¹⁹ Mer om gøtismen og flere referanser, se Stian B. Larsen, 2001, op.cit.

Skandinavia at det var mer enn tilfeldig. Det måtte være i dette riket at antikkens guder, med deres lærdom og vitenskap, hadde sett dagens lys. Ja, en gang i tiden hadde både folk og kultur vandret fra nord til sør: Sverige var ikke bare folkenes urhjem, men også kulturens vogge.

Gerhard Schøning og gøtismen

Disse tankene om et arktisk Eden med et historisk sett fritt og selvstendig folk – et folkenes og kulturens arnested i Europa – virket naturligvis forlokkende også for nordmenn. Det ble meget tidlig klart for Gerhard Schøning at sagaene, som man vektla sterkere som kilde utover på 1700-tallet, hadde svært mye å si om Norge i forhold til de øvrige nordiske landene med hensyn til den eldste historien:

Intet folk i heele Europa, naar man undtager Græker og Romere, naaer saa høit op i Tiiden med sine Konge-Familier og Slægte-Registere; blant intet Folk finder man saa mange Efterretninger om Nationens Oprindelse, de ældste Regenters Bedrivter, Staternes første Stiftelse; ingensteds har man saa gamle Sange, saa troeværdige Skalde, der have bevaret os Erindringen af de ældste Tildragelser, og ingensteds finder man saa udførlige Beretninger derom, som i den ældre Norske Historie.²⁰

Særlig fra midten av 1700-tallet arbeidet man aktivt fra norsk side for å gjøre deler av det gøtistiske budskapet til sitt. I dette arbeidet var Schøning den viktigste. Han knyttet direkte an til gøtismen i det han fastslo at inndelingen i vestgotere og østgotere kom av at de førstnevnte var fra Norden mens de sistnevnte var fra Sibir:

[...] herfra har disse Gothers Indeeling i Vest- og Ost-Gother sin rette og eegentlige Oprindelse; at under førstbenævnte ere indebefattede alle fra vor Norden, fra Landene Øster ud om Øster-Søen ankomne, men under sidstbemældte alle de, som havde havt hiemme i det nu værende østlige Rusland og Siberien, hvorfra de af Hunner eller andre nu saa kaldte Tatarer vare fordrevne [...].²¹

Hans egentlige debut som historiker er også talende. I 1751 kom boken *Forsøg til de Nordiske Landes, Særdeles Norges, Gamle Geographie* ut.

²⁰ Schøning, 1771, op.cit., fortalen, upaginert. Mer om sagaenes troverdighet, se Larsen, 1999, op.cit., s. 79 og 83 f.

²¹ Schøning, 1771, op.cit., s. 36.

Schøning var slett ikke enig med dem som hevdet at Sverige historisk sett hadde vært et "hovedland" i Norden. Blekinge, Skåne og Halland var opprinnelig danske land, og Jämtland, Härjedalen, Dalarna, Värmland og Helsingaland var opprinnelig norske landskaper. Sveriges kjerneområde var *Upplandene*, sa Schøning:

Saadane var Sveriges Grændser paa de Kanter i gamle Dage. Men hvad Landets indvortes Omstændigheder er anbelangende, saa saae det gamle Sverige, dette, efter nogles Mening, jordiske Paradis, disse Lyksalige Øer, disse deilige Elyseiske Vange, disse Lystige Hesperiske Haver, denne Platoniske Republik, denne alle Kunstners og Videnskabers Moder, som Østerlandene, Grækenland og Italien saa meget brystede sig af, dette Gudernes og Over-Regenternes høieste Sæde, som ei alene de øvrige Nordiske Riger, men og alle Lande indtil Tanais [dvs. Don], jeg troer China selv, ærbødigt maatte erkiende for deres Hoved, og til visse Tider paa de store Rigs-Dage besøge, og hvorfra alle Nationer i Europa, om ikke over den hele Verden, har deres Oprindelse, dette Land, siger jeg, saa saaledes ud i de ældste Tider, at man for Skove, Udørkener og Moradser [dvs. myrer] neppe kunde komme frem.²²

Den kritiske brodden mot gøtismen i svensk avstøpning var tydelig. I forordet hadde Schøning presisert at det var opp til leserens "egen Skiønsomhed at dømme" hvilken fremstilling som var best begrunnet – hans eller Olof Rudbecks.²³ Fulgte man Schønings argumentasjon måtte dommen over Rudbeck bli hard.

I Schønings univers var det Norge og nordmennene som historisk sett utgjorde Nordens kraftsentrum. Han mente å ha mange vitnesbyrd på dette, "mod hvilket ikke alle Svenske Krøniker, saa mange de ere, kunne opveie, og som tilstrækkelig bekræftes af vore ægte gamle Historier".²⁴ Forfatterne av de "Svenske Krøniker" som han her polemiserer mot var samtidige historikere som Jacob Wilde, Olof von Dalin og Sven Lagerbring. *Norge* var det nordiske landet som

²² Gerhard Schøning, *Forsøg Til de Nordiske Landes, Særdeles Norges, Gamle Geographie, hvorved Finmarkens og hosliggende Lapmarkers gamle Grændser og Strekning, Indbyggernes Oprindelse, Landenes Ælde, samt andre saa vel Geographiske som Politiske Omstændigheder undersøges*, Kiøbenhavn 1751, s. 105 f.

²³ Også Olaus Magnus hadde lagt vekt på Sveriges størrelse i forhold til Norge – det skulle være om lag dobbelt så stort. Men brødrene Magnus la også stor vekt på det vennskap som bestandig hadde rådet mellom rikene. Johannesson, op.cit., s. 239.

²⁴ Schøning, 1771, op.cit., s. 122.

lengst tilbake i historien også hadde hatt den største befolkningen og den største utstrekningen.

Omvurderingen av det nordlige

I tillegg til gøtismen og opplysningsfilosofien vil jeg til slutt nevne en tredje strømning, nemlig *fysikoteologien*. Fysikoteologien ble i løpet av 1700-tallet vidt utbredt tankegods i den lærde kulturen også i Norden, og den fikk stor betydning. Både Linné, Pontoppidan, Schøning og Gunnerus refererte til William Derham, som i boken *Physico-Theology* (1703) gjorde grundig rede for begrepet.²⁵ Gjennomslaget for fysikoteologien bidro sterkt til den omvurderingen i synet på de nordlige områdene som vi kan observere på 1700-tallet. Guds skapte verden var – slik man så det – et bilde på Hans allmakt og gavmildhet; naturen var vakker å se til, og alle delene av naturen fylte en misjon og var menneskene til nytte. Sverker Sörlin sier:

En följdssats blev at Gud inte skapat några platser på jorden där det omöjligt för människor att leva. Och det var inte bara fråga om att klara sig – överallt kunde man leva ett godt liv. Villkoret för detta var människans arbete. Genom arbetet skulle återupprättandet av Paradiset ske. Den som försvårade för människorna att utbreda sig också till de mest avlägsna trakter för där att odla, bygga och leva – den var en fiende till Gud. Och omvänt, den som verkade för att sprida odlingen handlade i enlighet med skapelsens idé.²⁶

En tankegang som denne kommer sterkt til uttrykk i Schønings avhandling om mulighetene for å utbre jordbruket i Norge. Vel nok kan Norge ikke bli som Italia eller India tilstår han – man kan vanskelig få "Viin-Træer til at voxer [...] paa Dovre-Field eller i Finmarken", men ved å arbeide systematisk kan man spre både jordbruket og bosettingen, og derved også forbedre selve klimaet: "[...] Tag Mod til dig og begynd, [...] intet Land i og for sig selv, eller af sig selv, er i Stand til at frembringe saadane Varer, med mindre der kommer Arbeide og Menneskers hielp til".²⁷

²⁵ Bokens fulle tittel var *Physico-Theology: or a Demonstration of the Being and Attributes of God, from his Works of Creation*, London 1703.

²⁶ Sörlin, *op.cit.*, s. 43 f.

²⁷ Gerhard Schøning, *Velmeente Tanker Om Agerdørkningens Muelige Forbedring i Norge*, Kiøbenhavn 1758, s. 8, 22 f; jf. også for eksempel s. 28 ff, 34 f.

Fysikoteologien var opphav til to tendenser. På den ene siden stimulerte den til vitenskapelig nysgjerrighet. De oppdagelsene man gjorde i naturen om forbindelsene mellom alle dyr og planter ville ytterligere bevise hvor sinnrikt Gud hadde ordnet verden. Og gjennom vitenskapen kunne man bli bedre kjent med skaperverket. På den andre siden ble denne innsikten til et religiøst og moralsk imperativ. Gud hadde formet normer og en orden i naturen som det var menneskets plikt å rette seg etter, og det sto dem å ha omsorg for denne jamnvekten i naturen.²⁸ Linné forestilte seg at alt hang sammen med alt – at verden fungerte på grunn av de naturlovene Gud hadde innstiftet. Om bare menneskene ville leve *med* naturen, om Guds normer ble etterlevd, ikke overskredet, ville menneskene ha det godt. Disse synspunktene delte Schøning. Hans historiefremstilling er derfor nært beslektet med Carl von Linnés og Johan Ernst Gunnerus' naturbeskrivelser. Der Linné og Gunnerus viste naturens orden og godhet, skrev Schøning om dens betydning for nordmennene gjennom historien. De "ældste" nordmenn hadde levd et moralsk høyverdig liv fordi de hadde innrettet seg etter Guds intensjoner. Om nordmennene i hans samtid ville streve etter de "ældstes" idealer, så ville de også bli lykkeligere, og ikke minst: Rikets posisjon og innflytelse ville øke. Den mest omfangsrike av tidens vitenskapelige litteratur i Norge, den historisk-topografiske, beskrev både historien, samfunnet og naturen. Schøning støttet iherdig dette arbeidet, og han gav råd og veiledning der hvor han kunne hjelpe. Arne Apelsevth hevder at de funnene en gjorde her "vart ein del av den abstrakte fellesskapen Noreg, ein slags historisk og topografisk analogi til den modellen Linné hadde sett opp for plantane i *Systema Naturae*".²⁹

Med det nye fromme synet på naturen ble heller ikke havet og kysten sett på som en konstant trussel som rommet kaoskreftene; kystlinjen ble isteden sett på som et uttrykk for at Gud vil menneskene godt fordi Han gjennom konstitueringen av naturens orden – hav og land – har brakt menneskene en forsikring om noe som vil bestå slik det er. Dermed kunne den tynne linjen mellom hav og land, *kysten*, nå bli betraktet med mindre frykt og mer takknemlighet. Kysten i nord

²⁸ Sverker Sörlin, Natur och kultur. Om skogen och fosterlandet i det industriella genombrottets Sverige, i *Lychmos* 1981-82, s. 87-144, her s. 94.

²⁹ Arne Apelsevth, Lærdom, borgarleggjering og skriftkultur, i *Norsk Litteraturhistorie. Sakprosa fra 1750 til 1995*, bind 1, 1750-1920, Oslo 1998, s. 32-51, her s. 45.

var i ferd med å bli frikoblet fra visse assosiasjoner – sjøormene, monstrene og tanken om heksene og om djevelens rede ved strendene i Finnmark var på vei ut av den vestlige tankeverden.

Denne innstillingen er det flere eksempler på. Vi finner den uttrykt hos Linné, Gunnerus, Pontoppidan og Schøning. I *Norges naturlige Historie* beskriver Erik Pontoppidan hvordan de mange øyene bidrar til at nordmennene kan leve et trygt liv langs kysten:

Med saadan en Formuur, bestaaende maaske af en Million eller fleere [øyer], er særdeeles Norges Vester-Kust saa godt som overalt bedekket, og nyder af samme den vise Skabers Forsiun [dvs. forsyn] adskillige Fordeele. Herhen regnes først Sikkerhed mod en fientlig Søe-Magt; [dernest] tiene de mangfoldige Skiær og Klipper [båtene] til at komme vel og sikker afsted i stille Vand, da de Vilde Havs-Bølger brydes derpaa, og tabe deres største Kraft.³⁰

Johan Ernst Gunnerus drev omfattende studier alle slags dyr, planter og fisker i Norge, både på land og i havet. Han drev kartleggingen av naturen adskillig lenger enn Pontoppidan, og fikk også stor vitenskapelig anerkjennelse for sin virksomhet; Linné talte blant annet om han som "den störste biskop jag känner, den nordiske Plinius".³¹ Linné ønsket at han hadde like store muligheter som biskopen hadde til å reise rundt i stiftet sitt og observere naturfenomen: "Herre min Gud om jag kunnat warit i den situation, att få fölgt Hr Biskopen på dess visitationer till finmarken, huru hade wij icke skolat roat oss wid stränderne [...]".³²

I samme retning som de utsagnene jeg nettopp har referert peker også Gerhard Schønings beskrivelse av Moskenesstrømmen. I stedet for å legge vekten på å advare mot de mange mystiske og farlige vesen som gjemmer seg i strømmen, slik Olaus Magnus hadde gjort, vil Schøning heller få frem til hvilke tider strømmen er farbar; han vil beskrive de rike fiskeriene i området, det myldrende dyre- og

³⁰ Erik Pontoppidan, *Norges naturlige Historie*, bind 1, Kiøbenhavn 1752, s. 106 f; jf. Alain Corbin, *The lure of the sea. The discovery of the seaside in the western world 1750-1840*, Berkeley 1994, s. 28.

³¹ Monica Aase og Mikael Hård, "Det norska Aten": Trondheim som lärdomsstad under 1700-talets andra hälft, i *Lychnos* 1998, s. 37-74, her s. 60.

³² Linné, sitert etter Aase og Hård, *ibid*.

fuglelivet, og hvordan dette tjener menneskene som bor der.³³ Moskenesstrømmen var svært berømt, og hadde gjennom tidene vært vidt omtalt i litteraturen. Jonas Ramus hadde (i 1702) forsøkt å vise at Odysseéns Kharybdis var Moskenesstrømmen. Tidligere hadde Erik Hansen Schønnebøl (i 1591) beskrevet den som et grådig havsvelg, og Peder Claussøn Friis (ca. 1600) kunne fortelle at den løper som en brusende foss mellom klippene. Selv de største skip går under i kaskadene, og man kan høre kjempende hvaler brøle og skråle slik at jorden skjelver.³⁴ Erik Pontoppidan skrev, på den andre siden, at Moskenesstrømmen ikke er det den "ansees og udraabes for".³⁵

Denne omvurderingen av de nordlige områdene og kysten der, kulminerte i *det romantisk sublimes estetikk* på 1800-tallet. Hva ligger i dette begrepet?

1700-tallets landskapsbeskrivelser opptrådte ofte som "forkledning for" eller ramme rundt noe annet, for eksempel kongen, folkekarakteren eller samfunnssystemet. Som regel var de mønstre og den orden man mente fantes i naturen en speiling av menneskets egne moralske kjennetegn og karakter. I det tidligere nevnte diktverket av Albrecht von Haller, *Die Alpen*, har naturen en slik funksjon. Også hos Schøning har vi sett at dette var et fremtredende trekk. Men på slutten av 1700-tallet fikk det estetiske stadig mer å si, og i romantikken kan vi se at det er tilført nye dimensjoner i synet på naturen. I en viss forstand kan vi si at det er nå landskapet "oppstår".

Filosofien i romantikken la større vekt på menneskets *følelser* enn tidligere. Man mente at hvert menneske hadde en indre stemme i seg som var forankret nettopp i følelsene. Den indre stemmen ble koblet til moralen, og den ga svar på rett og galt. Det var derfor av avgjørende betydning å "bli kjent med seg selv", noe som forklarer den subjektive vendingen i kunsten og filosofien.³⁶ Rune Slagstad sier at naturen "ble estetisk omformet til landskap først i det øyeblikk mennesket vendte seg mot naturen som fritt vandrende og anskuende, løsrevet fra [...] ethvert praktisk formål".³⁷ Naturen og landskapet ble noe eget, et subjekt. I romantikken ble gjerne menneskers følelser anskueliggjort

³³ Gerhard Schøning, Om Maal- eller Maasche-Strømmens Beskaffenhed, qMS 32b, Gunnerusbiblioteket, Universitetsbiblioteket i Trondheim.

³⁴ Etter Ørnulf Hodne, *Mystiske steder i Norge*, Oslo 2000, s. 257 ff.

³⁵ Erik Pontoppidan, *Norges naturlige Historie*, bind 1, Kiøbenhavn 1752, s. 123.

³⁶ Rune Slagstad, *De nasjonale strateger*, Oslo 1998, s. 75.

³⁷ Ibid.

ved å benytte seg av metaforer fra naturen. Det fantes *stemninger* i naturen, akkurat som hos menneskene. Et overveldende landskap kunne fremkalle et gys hos den romantiske betrakteren. Slik kunne for eksempel sterke naturkrefter virke "skremmende" og være sterkt ladet med følelse. Et begrep som er illustrerende i denne sammenhengen er det *sublime*, for det kjennetegner en del av den romantiske naturstemningen.

Forestillingen om det sublime har en lang historie der linjene kan trekkes helt tilbake til antikken, men gjennomslaget for denne betraktningmåte kom i kjølvannet av opplysningen og den tids "kjølige" analyser og betraktninger.³⁸ Frem mot 1700-tallet fulgte de estetiske oppfatningene de klassiske idealene der man gjerne identifiserte skjønnheten i naturen med det som var ordnet, skapt og arrangert av menneskelig virksomhet – det som var *kultivert*. Men på det religiøse og det vitenskapelige området kan en allerede observere en alternativ tilnærming, idet interessen for villmarken – det vi i dag oftest mener med "natur" – i høy grad var tilstede. Religiøst sett hadde man lenge lest naturen som "den andre boken" Gud hadde gitt mennesket – ved siden av Bibelen. Og fysikoteologien favnet, som vi har sett, både om det religiøse og vitenskapelige feltet. I løpet 1700-tallet dreide imidlertid interessen seg mer mot naturen og villmarken også i estetisk forstand.

Vi kan si at mens det skjønnne består i en følelse av avslappethet, behag og harmoni, stiller det sublime menneskene overfor det mektige og grenseløse; det etterlater en "pinefull følelse av ansent lyst", ifølge Asbjørn Aarnes.³⁹ Den sublimerede naturen er derfor både tiltrekkende og avskrekkende. Ifølge Alain Corbin hadde dette konsekvenser for betraktningen av det nordlige som miljøfaktor. Det nye synet åpnet opp for det ubarmhjertige ved denne overveldende naturen, men også for økt oppmerksomhet. Dette kulminerte i de stemningsfulle beskrivelsene av det arktiske landskapet. Det islagte havet, nordlyset, den knirkende snøen og de øde og voldsomme kystene i nord ble ofte omtalt. De gav stemningsbilder som ikke beskrev landskapet som et harmonisk livsmiljø, men heller som opphav til den sublime

³⁸ Eli Høydalsnes, *Møte mellom tid og sted. Bilder av Nord-Norge*, doktoravhandling, Tromsø 1999, s. 146.

³⁹ Asbjørn Aarnes, *Litterært leksikon. Begreper og betegnelser : teori – kritikk – historie*, Oslo 1977, s. 233.

naturopplevelse.⁴⁰ Ved den endeløse arktiske havsbredden kunne den romantiske betrakteren ta inn over seg de truende kreftene av vind, lyn og bølger, og for en stund "glemme" den gode skaperen og i stedet fokusere på naturens likegyldighet overfor menneskene. Det estetiske element kommer blant annet til syne i en del betraktninger om stormen. Den ble tidligere ofte forstått som uttrykk for Guds vrede; nå ble den oftere opplevd som et øyeblikk hvor man sto ansikt til ansikt med det ugjennomtrengelige, ukjente. Man måtte innrømme at det fantes en usikkerhet om hvor grensene til det truende i naturen lå.⁴¹

I sin doktoravhandling har Eli Høydalsnes betegnet den sublime naturopplevelsen som karakteristisk for flere norske og utenlandske reisende i Nord-Norge i første halvdel av 1800-tallet.⁴² Anders Fredrik Skjöldebrand, Giuseppe Acerbi og Peder Balke bl.a., er fremtredende eksempler på dette.

Konklusjon

På 1700-tallet ble Nord-Norge oppfattet som mindre mystisk og farefullt enn hva man tidligere hadde ment. I tillegg til at disse landskapene ble bedre kartlagt og besøkt, var det også et sammenfall av flere ulike idétradisjoner som bidro til denne utviklingen.

Beskrivelsen av det nordlige i renessansen hadde minnet menneskene om det truende, mystiske havet og alle de vesen som holdt til der, om naturens mange *miracula*, om trolldom og magi, og de delvis ukjente sammenhengene mellom himmellegemene og det jordiske livet. Men samtidig ble de nordlige områdene fremstilt som overdådig rike områder på jorden, et arktisk Eden med utrolige muligheter. Disse områdene var også – om man skulle tro Jordanes – et slags folkenes urhjem. Tenkemåten som strukturerte forståelsen av forholdet mellom menneske og natur var dominert av en form for symbolisme der man særlig var oppmerksom på samsvar og likhet mellom de ulike tingene som naturen bød frem.

I løpet av 1700-tallet ble både sjørormen og heksene avvist som seriøst tankegods i den lærde kulturen. Riktignok tumlet både Pontoppidan og Gunnerus med det vanskelige spørsmålet om å

⁴⁰ Corbin, op.cit., s. 126; Høydalsnes, op.cit., s. 133-164.

⁴¹ Jf. Wråkberg, op.cit., s. 112.

⁴² Jf. Høydalsnes, op.cit.

etablere en korrekt beskrivelse av "Søormen og Kraken".⁴³ Naturforskere som Linné og Gunnerus ville kartlegge, ordne og beskrive alle skapningene – det var *deres* erkjennelsesteoretiske plattform. Denne tilnærmingen til vitenskapelig virksomhet gjorde det stadig vanskeligere å beholde troen på de ting en faktisk ikke kunne observere og dermed beskrive. Man søkte ikke lenger å lese en skjult mening ut av naturen eller historien, men å la beskrivelsene "følge naturen". Formålet var heller ikke å avdekke likheter og samsvar mellom tingene, men heller å avdekke distinkte identiteter og forskjeller: man "ordnet" både naturen og folkegruppene.

Gerhard Schøning ordnet den norske historien. Han satte innvandringen til Norge i sammenheng med en mengde andre europeiske folkegruppers vandring. Det hele ble et voldsomt komplisert og nyansert flettverk hvor nordmennenes fortid løp som en viktig tråd gjennom den europeiske historien. Gøtistenes tanker om at idéen om frihet stammet fra nord delte Schøning, men for Schøning var det Norge og ikke Sverige som var hovedkilden til denne kraften.

Etter Schønings tid – utover på 1800-tallet – skilte flere fag seg klarere fra hverandre, og nye oppsto. Samtidig endret mange fag seg, som historiefaget, og bærerne av dem ble mer selvbevisste. Dette gjelder også for Norges del. Gjennom innvandringsteoriens historie utover på 1800-tallet ser vi likevel at teoriens forsvarere, Rudolf Keyser og P. A. Munch, i stor grad også forvaltet faglig arvegods med røtter tilbake til bl.a. Schøning. Deres versjoner av innvandringsteorien ryddet – på samme måte som hos Schøning – en egen plass for nordmennene blant de andre europeiske folkene, og de gjorde rede for Norges privilegerte posisjon historisk sett. Dette synet ble ytterligere befestet og argumentert for ved at nordmennene ble gjort til opphavsmenn for de fleste sagaene – både av Schøning, og siden av Keyser og Munch. Nordmennene var et kulturfolk.

I de europeiske innvandringsteoriene fra denne tiden fremkommer ofte en oppfatning om at menneskeheten var delt i siviliserte og primitive folk – de som hadde vært del av kulturkretsen og de som ikke hadde det. Selv om det er grunnlag for å snakke om en utbredt nordisk primitivisme på 1700-tallet, hvor man forherliget mennesket i naturtilstanden og dyrket gøtismen, så bare

⁴³ Se for eksempel Johan Ernst Gunnerus, *Critiske Tanker om Kraken, Søormen og nogle flere Vidunder i Havet*, i *Nye Samling af det Kongelige Videnskabers Selskabs Skrifter*, bind 1, 1784.

understreket dette de nordiske folkenes moralske kvaliteter og tradisjonelle høyverdighet i Europa.⁴⁴ Man holdt fast ved at det var et skille mellom de siviliserte folkene, for eksempel de nordiske, og de primitive. Vel nok kunne de primitive bli prist for deres moralske kvaliteter, men for øvrig var de tilsidesatt.

Under sin egen levetid opplevde Schøning at synet på landskapene mot nord ble vesentlig endret. Som vi har sett var han selv en av de fremste bidragsyterne til dette. Schønings tyngste innlegg i så måte var for det første teorien om at nordmennene hadde innvandret til Norge fra nord og øst. For det andre gjaldt det selve *nordligheten* ved Norge og det preget dette hadde satt på nordmennene. Sammenhengen mellom land og lynne var sterk fant Schøning, og de dydene han mente hadde preget nordmennene i oldtiden var de samme han anbefalte nordmennene i sin egen samtid å strebe etter. I fortiden fantes de gyldige eksemplene på hva det ville si å agere på det riktige norske vis.

Urban Wråkberg har antydnet at man kanskje kan spore et slags "nordlig forskerkall" for skandinaviske vitenskapsmenn, særlig på 1700-tallet.⁴⁵ Selv har jeg vært inne på noe lignende i hovedoppgaven min om Schøning, *Med dragning mot nord. Gerhard Schøning som historiker*. En rekke vitenskapsmenn, i tillegg til de mest kjente, tok del i utforskningen av disse landskapene. For Norges del er det i denne sammenhengen naturlig å særlig fremheve de som hadde tilhørighet til det lærde selskapet i det som da het Trondhjem.

⁴⁴ Se Tore Frängsmyr, *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år*, bind 1, 1000-1809, Stockholm 2000, s. 382. Takk også til professor Narve Fulsås for en nyttig diskusjon om forbindelseslinjene mellom Schønings og Keyser og Munchs teorier om innvandringen til Norge. Det er grunn til å presisere at Keyser og Munch også *avgrenset* seg fra den egentlig gøtistiske tradisjonen, og også fra Schøning på dette punktet. Grunnleggende for Keyser og Munchs versjon av innvandringsteorien var at goterne (de ikke-nordiske germanerstammene) ble forvist ut av Norge til Tyskland, og for den eldste tiden også til Danmark og Sverige. Her kan vi ikke gå i detalj på disse spørsmålene, men bare peke på at arven fra gøtismen – til tross for deres modifikasjoner – også i høy grad er tilstede i Keyser og Munchs fremstilling av Norges historie.

⁴⁵ Se <http://www.spkp.kva.se/Spkp03.htm>